

Μνήμων

Τόμ. 41 (2024)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δίκη του Καραϊσκάκη, Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης • ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαποικιοκρατικός στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα • ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δοδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) • ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Οφείλει της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκη» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου • ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών • ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αίζουλη οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερναλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζούδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τιμπάκης, Λάμπρος Φιλιούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάνος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

Αθηνά Ζηζοπούλου, Οι εργάτες τύπου της Αθήνας, 1933-1967

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

doi: [10.12681/mnimon.41243](https://doi.org/10.12681/mnimon.41243)

Copyright © 2025, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΒΔΕΛΑ Ε. (2025). Αθηνά Ζηζοπούλου, Οι εργάτες τύπου της Αθήνας, 1933-1967. *Μνήμων*, 41, 200-204. <https://doi.org/10.12681/mnimon.41243>

προσεγγίσεις που θα διερευνήσουν το ζήτημα από διαφορετικές οπτικές. Θα χρειαστεί, επίσης, αξιοποίηση των αρχείων ελληνικών φορέων υγείας, ανάμεσα στα οποία και αυτό του Υπουργείου Εσωτερικών, που θα φωτίσει πολλές πτυχές αυτής της πορείας.

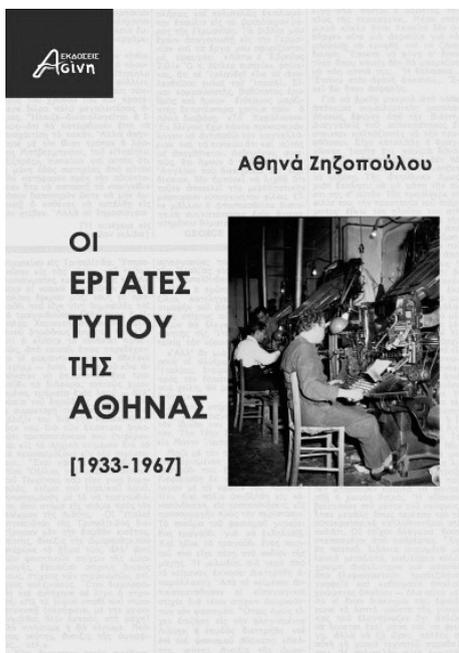
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Αθηνά Ζηζοπούλου, *Οι εργάτες τύπου της Αθήνας, 1933-1967*, Αθήνα, Ασίνη, 2024, 318 σ.

Θα ξεκινήσω με μια παρατήρηση και μια απορία: Γιατί, ενώ διαθέτουμε σημαντικές, έστω ευάριθμες, συνθέσεις της ιστορίας του ελληνικού τύπου από την Επανάσταση του '21 έως τα τέλη του 20ού αιώνα, καθώς και κάποιες, λιγιστές, μελέτες για την ελληνική τυπογραφία, έλειπε μέχρι τώρα η ιστορία των ανθρώπων που έφτιαχναν με τα χέρια τους τις εφημερίδες, των εργατών τύπου;¹ Υποστηρίζω ότι βασικός λόγος είναι η σταθερή υποβάθμιση της χειρωνακτικής διάστασης που έχει η έκδοση εφημερίδων, η οποία θεωρείται κατεξοχήν διανοητική και πολιτική δραστηριότητα. Μέχρι και οι ίδιοι οι εργάτες τύπου, που εξετάζουμε εδώ, επιδίωξαν σθεναρά να θεωρηθούν τεχνικοί, δηλαδή υπάλληλοι, και όχι εργάτες!

Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει το βιβλίο της Αθηνάς Ζηζοπούλου για τους εργάτες τύπου της Αθήνας και την ιστορία τους. Το βιβλίο, επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής της διατριβής, συμβάλλει στην ιστορία της τυπογραφίας και των τυπογράφων στη χώρα μας, όπως και στην ιστορία του τύπου, εστιάζοντας σε μια ειδική κατηγορία τυπογράφων, στους εργάτες τύπου. Για να το κάνει αυτό, ξεδιαλώνει καταρχάς τη σύγχυση που επικρατεί συχνά με τους όρους. Εξετάζει τις διαφορές ανάμεσα σε τυπογράφους βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων ή άλλων εντύπων και σκιαγραφεί πώς διαμορφώνονται μέσα στον χρόνο οι ειδικότητες του τυπογραφικού επαγγέλματος, σε συνάρτηση με τις τεχνολογικές καινοτομίες και την εκμηχάνιση της παραγωγής, ώστε να φτάσει στη συγκρότηση του κλάδου των «εργατών τύπου», με κεντρική φιγούρα τους

1. Βλ. ενδεικτικά, για την ιστορία του τύπου, τις κυριότερες συνθέσεις: Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, Αθήνα, Ερμής, 1971· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, 1957-1960, 3 τόμοι, Αθήνα 1957-1960· Λουκία Δρούλια – Γιούλη Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2008· για την ιστορία της τυπογραφίας: Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1976· Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα 1930-1990», *Μνήμων* 24/2 (2002), σ. 307-326· Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: Ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές», *Μνήμων* 37 (2024), σ. 195-220.

λινοτύπες, αλλά και με πολλές άλλες ειδικότητες –μηχανικοί λινοτυπικών μηχανών, μαρμαράδες, αρχιεργάτες κ.λπ. Με τη συνδικαλιστική του συγκρότηση, το επάγγελμα του εργάτη τύπου αναδεικνύεται σταδιακά σε προνομιούχο, πρότυπο ανδρικό, με υψηλές αποδοχές, και το συνδικάτο του με μεγάλα περιθώρια πίεσης.

Το βιβλίο παρακολουθεί τους εργάτες τύπου από τη στιγμή που οργανώνονται σε σωματείο, το 1933, και για όλη την περίοδο μέχρι την απριλιανή δικτατορία, με έμφαση στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, χρυσή περίοδο της δράσης τους αλλά και του ελληνικού τύπου γενικότερα. Το σωματείο στοχεύει κατά κύριο λόγο στον έλεγχο των λινοτυπικών μηχανών, οι οποίες ει-

σάζονται στην παραγωγή των εφημερίδων ήδη πριν τον Μεσοπόλεμο, και στα επαγγέλματα που συνδέονται με αυτές.

Ραχοκοκαλιά της μελέτης είναι ένα πλούσιο και αχρησιμοποίητο έως τώρα αρχαιολογικό υλικό. Βάση αποτέλεσε το αρχείο της Ένωσης Εργατών Τύπου Αθηνών (ΕΕΤΑ), το οποίο η Αθηνά Ζηζοπούλου ταξινόμησε και μελέτησε, όπως και το αρχείο του Εθνικού Τυπογραφείου. Χρησιμοποίησε επίσης περιοδικά του κλάδου των τυπογράφων, συνεντεύξεις με εργάτες τύπου και πλούσια διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αθηνά Ζηζοπούλου επιδεικνύει εξαιρετική γνώση της διάσπαρτης και δυσεύρετης βιβλιογραφίας για τις ελληνικές επιχειρήσεις τύπου και τα τυπογραφεία. Αξιοποιεί τόσο τις πρόσφατες συλλογικές συνθέσεις όσο και περιφερειακές μονογραφίες και άρθρα, κείμενα γραμμένα, πολλά, από μη ιστορικούς. Από την άλλη, η εποπτεία στην ξένη βιβλιογραφία της επιτρέπει να συγκρίνει συστηματικά στις σημειώσεις την ελληνική περίπτωση με ό,τι γίνεται αλλού.

Πάνω σε αυτό το πλούσιο υλικό η Αθηνά Ζηζοπούλου υφαίνει την ιστορία των εργατών τύπου της Αθήνας. Διάφορα νήματα διατρέχουν τη μελέτη. Το κεντρικό είναι ένα ιστορικό ερώτημα: κατά πόσο οι εργάτες τύπου ανήκουν στη λεγόμενη «αριστοκρατία της εργασίας», όπως την έχει ορίσει ο Έρικ Χομπσμπάουμ και άλλοι κλασικοί της κοινωνικής ιστορίας. Μέσα από μια κριτική ανάγνωση της σχετικής ιστοριογραφίας, διεθνούς και ελληνικής, η Αθηνά Ζηζοπούλου θα υποστηρίξει ότι οι εργάτες τύπου Αθηνών αντιπροσωπεύουν

την κατεξοχήν κατηγορία εργατικής αριστοκρατίας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι υψηλές αμοιβές τους, το κλειστό τους επάγγελμα, ο έλεγχος της εργασίας από το σωματείο τους –ωράρια, προσλήψεις, προσωπικό κ.λπ.–, η σύνδεση του χρόνου εργασίας με την παραγωγικότητα, η επιδίωξη να ισχύουν ενιαία προνόμια για όλα τα μέλη, μια κάποια ασφάλεια στην εργασία και μια αίσθηση ανεξαρτησίας τούς έκαναν προνομιούχους, ακόμα και περιζήτητους γαμπρούς! Μάλιστα, το σωματείο επιδίωξε συστηματικά και για χρόνια οι εργάτες τύπου να αποκαλούνται τεχνικοί τύπου και να αποκτήσουν την υπαλληλική ιδιότητα. Έτσι επισφράγισαν την απόστασή τους από τους χειρώνακτες εργάτες. Θα είχε ενδιαφέρον αν η Αθηνά Ζηζοπούλου συνέκρινε τους εργάτες τύπου κατά τη μεταπολεμική περίοδο με τους ειδικευμένους καπνεργάτες του Μεσοπολέμου, που έχουν κι αυτοί χαρακτηριστεί εργατική αριστοκρατία.

Δεύτερο νήμα που διατρέχει τη μελέτη είναι το φύλο: όχι μόνο η παρουσία των γυναικών στο επάγγελμα ήταν περιορισμένη, αλλά οι εργάτες τύπου ασκούσαν ένα κατεξοχήν ανδρικό επάγγελμα και τα μέλη του σωματείου περηφανεύονταν γι' αυτό μέχρι αργά. Η συγγραφέας, αφού υπογραμμίζει ότι στις επιχειρήσεις ημερησίων εφημερίδων της Αθήνας απασχολούνταν αποκλειστικά άνδρες εργάτες, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, εξετάζει τι σήμαινε αυτό για τους εργαζόμενους, πώς αντιμετωπίζονταν οι λιγοστές γυναίκες στον κλάδο και πώς οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή των εφημερίδων επηρέασαν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας.

Τρίτο νήμα, που διαπερνά τη μελέτη πιο διακριτικά από τα άλλα, είναι η θέση, η οποία τεκμηριώνεται συστηματικά, ότι υπάρχει διαχρονικά «άρρηκτη σχέση ανάμεσα στο έντυπο και την πολιτική εξουσία», για να επαναλάβω τη δική της διατύπωση (σ. 46). Η πολιτική εξουσία σκιαγραφείται στη μελέτη ως καθοριστικός παράγοντας σε διάφορα ζητήματα, όπως στη διαδικασία για τη χρηματοδότηση μιας εφημερίδας, στη διευθέτηση της διαμάχης μεταξύ εκδοτών για τα «δώρα» των εφημερίδων, αλλά και στο ζήτημα της υπαλληλικής ιδιότητας. Η «τέταρτη εξουσία» αναδεικνύεται άρρηκτα συνδεδεμένη («διαπλεκόμενη», λέει η συγγραφέας) με την εκτελεστική. Όχι μόνο οι εργοδότες συγκροτούν από τις αρχές της δεκαετίας του '50 ενιαία ένωση για να αντιμετωπίσουν την ισχύ της ΕΕΤΑ και να διασφαλίσουν την κυβερνητική διαμεσολάβηση προς όφελός τους, αλλά και το ίδιο το σωματείο των εργατών τύπου συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία αυτή, ως κατεξοχήν φορέας εξουσίας στο πεδίο της παραγωγής των εφημερίδων.

Σε αυτό το υπόβαθρο ξεδιπλώνεται η συνεκτική δομή του βιβλίου. Πρώτα εξετάζεται η εξέλιξη της τυπογραφίας κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, με έμφαση στον Μεσοπόλεμο. Στη συνέχεια παρακολουθούμε πώς συγκροτείται η Ένωση Εργατών Τύπου από το 1933 και πώς αλλάζει η ονομασία της κατά περιόδους. Το βιβλίο θα αναπτυχθεί με αναφορά κυρίως τη μετεμφυλιακή περίοδο, κατά την οποία κατακερματίζεται η τυπογραφική εργασία και διαμορφώ-

νεται ο τεχνικός και έμφυλος καταμερισμός εργασίας που θα επικρατήσει μέχρι τις τεχνολογικές ανατροπές της δεκαετίας του '70 –με τη φωτοσύνθεση και την όφσετ. Κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 στις εφημερίδες διαμορφώνεται ένας ειδικός τεχνικός καταμερισμός εργασίας, με τον αρχιεργάτη επικεφαλής –«θεό του τυπογραφείου» τον χαρακτηρίζαν– και τους λινοτύπες στο επίκεντρο, αλλά και άλλες ειδικότητες στην περιφέρεια. Ακολουθούν τρία κεφάλαια που εξετάζουν διεξοδικά την ΕΕΤΑ, τα προνόμια των μελών της, την οργάνωσή της και τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της, και τέλος τις διεκδικήσεις και τις απεργίες που καθόρισαν τον κλάδο, είτε ήταν επιτυχημένες είτε αποτυχημένες.

Από τα προτερήματα του βιβλίου, που το κάνει να διαβάζεται με μεγάλο ενδιαφέρον, είναι ότι, καθώς παρουσιάζει το επάγγελμα του τυπογράφου-λινοτύπη, η Αθηνά Ζηζοπούλου πλαισιώνει την ανάλυσή της με στοιχεία της κάθε εποχής στην οποία αναφέρεται, προσφέροντας έτσι επίσης μια πλούσια και ζωντανή κοινωνική ιστορία της Αθήνας για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα.

Συνδυάζοντας τις πληροφορίες από τις αρχαιακές πηγές με τις συνεντεύξεις και με τις αναφορές της σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, η ιστορικός ζωντανεύει την αφήγηση, προσθέτοντάς της αποχρώσεις, προβάλλει ιστορικά υποκείμενα, φέρνει στο προσκήνιο τις αντιφάσεις, τις μπαγαποντιές και τους συμβιβασμούς, αλλά και τις αντιστάσεις τους, τα αιτήματά τους απέναντι στην εξουσία του συνδικάτου, αλλά και μέσα από αυτό στον εργοδότη, τη σημασία που είχε γι' αυτά να ανήκουν στην κοινότητα των εργατών / τεχνικών τύπου. Οι προφορικές συνεντεύξεις φωτίζουν τις συνθήκες δουλειάς, τις σχέσεις με τους αρχιεργάτες και με το συνδικάτο.

Η ανάλυση για την ΕΕΤΑ και τη δομή της φέρνουν στην επιφάνεια ποικίλες και αντιφατικές ενίοτε πτυχές της: το Διοικητικό Συμβούλιο και οι αντιπαράθεσεις για τον έλεγχό του, οι αυθαιρεσίες της διοίκησης, οι προσπάθειες να διατηρήσει και να επεκτείνει τα προνόμια των μελών της. Για παράδειγμα, τα μέλη διατηρούνται πάντα λιγότερα από ό,τι είναι απαραίτητο για την έκδοση των εφημερίδων της Αθήνας, ώστε να μη μειώνονται τα κέρδη και να περιορίζεται η ανεργία. Συγχρόνως, η παραγωγικότητα της εργασίας των μελών διατηρείται χαμηλή, ώστε να αυξάνονται οι αποδοχές τους, καθώς σχετίζεται με τον σύνθετο τρόπο με τον οποίο υπολογίζονται οι αμοιβές. Στις νέες προσλήψεις, τυπικά ή άτυπα, προτιμώνται τα παιδιά των μελών, αγόρια πάντα. Ακόμα και όταν καθιερώνονται οι εξετάσεις για την είσοδο στο επάγγελμα, η ηγεσία του σωματείου τις χειρίζεται με τρόπο που να ευνοεί άρρητα τους υποψήφιους γιους μελών. Η διοίκηση είναι υπεύθυνη να βρίσκει δουλειές στα μέλη της, γι' αυτό ο περιορισμός της ανεργίας παραμένει το βασικό μέλημά της. Μάλιστα σε περιόδους που η ανεργία εντείνεται, το σωματείο μοιράζει ώρες υπερωρίας στα άνεργα μέλη ή ακόμα και μία ώρα τυπικής εργασίας. Όμως η Αθηνά Ζηζοπούλου δεν θα διστάσει να δείξει ότι η λειτουργία της ΕΕΤΑ δεν ήταν πάντα δημοκρατική, ότι συγκεκριμένα πρόσωπα άντλησαν σημαντική

δύναμη παραμένοντας για χρόνια στην ηγεσία της, ότι οι ανισότητες ανάμεσα στα μέλη ήταν υπαρκτές.

Συγχρόνως, από τις συνεντεύξεις προκύπτουν επίσης τα παιχνίδια της μνήμης, φαίνεται πώς διαμορφώνεται η επίσημη αφήγηση για το σωματείο. Για παράδειγμα, κανείς δεν θυμάται ότι υπήρχε γυναίκα λινοτύπης που έμεινε για χρόνια δόκιμο μέλος, παρά τις επανειλημμένες αιτήσεις της να γίνει τακτικό, ή ότι υπήρχε για χρόνια αρχιεργάτης σε μεγάλη εφημερίδα που δεν ήταν μέλος του σωματείου· όπως ξεχνάνε επίσης ότι για χρόνια τους αποκαλούσαν «εργάτες τύπου»· ή ξεχνάνε τις απεργιακές ήττες και βαφτίζουν όλες τις απεργιακές κινητοποιήσεις νικηφόρες, ακόμα και εκείνη του 1960, την πιο μακρόχρονη και αποτυχημένη από τις απεργίες του κλάδου.

Όπως χτίζει την ανάλυση, η Αθηνά Ζηζοπούλου θέτει συστηματικά ιστορικά ερωτήματα και προτείνει απαντήσεις. Από τα πιο ενδιαφέροντα βρήκα ότι είναι το ερώτημα γιατί οι εργοδότες συνέχισαν να καταβάλλουν υψηλές αποδοχές στους εργάτες τύπου, γιατί δεν προσπάθησαν να αντικαταστήσουν τα μέλη του σωματείου με ελεύθερους εργαζόμενους. Κοντολογίς, γιατί δεν προσπάθησαν να διαλύσουν το σωματείο, όπως ήθελε η κυβέρνηση μετά την απεργία του 1960. Η απάντηση που δίνει η ιστορικός είναι ότι «Η ΕΕΤΑ, με τα υψηλά μεροκάματα και την υποχρεωτική απασχόληση, αποτέλεσε για τους εργοδότες μέσο ισχυροποίησης της δύναμής τους» (σ. 286), δικλείδα ασφαλείας για τον μεταξύ τους ανταγωνισμό, αλλά και μέτρο για να περιοριστεί η μετακίνηση στην Αθήνα εκδοτών της επαρχίας. Με άλλα λόγια, η εξουσία του ενός φορέα ήταν προϋπόθεση για τη διατήρηση της εξουσίας του άλλου.

Εντέλει, η μελέτη της Αθηνάς Ζηζοπούλου, εκτός από σημαντική συνεισφορά στην ιστορία του τύπου και την ιστορία της εργασίας, προσφέρει μια κοινωνική και πολιτική ιστορία της μεταπολεμικής περιόδου. Αξίζει να διαβαστεί.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Ηλίας Β. Καρκάνης, *Το Φυσικομαθηματικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1904)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2023, 740 σ.

Το βιβλίο του Ηλία Καρκάνη είναι μια ιστορική μελέτη για τη θέσπιση, λειτουργία και πορεία του Φυσικομαθηματικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, με εστίαση στην περίοδο πριν την αυτονόμησή του από τη Φιλοσοφική Σχολή. Ως εκ τούτου, συνομιλεί με δυο ιστορικά πεδία, την Ιστορία της Εκπαίδευσης και των Πανεπιστημίων, και με την Ιστορία των Επιστημών. Καλύπτει ένα κενό στη βιβλιογραφία, μια που η μόνη ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής που υπάρχει ως σήμερα είναι η δίτομη ιστορία του Μιχαήλ Στεφανίδη (1948